

Міністерство освіти і науки України
Національний університет «Львівська політехніка»

МАРКОВСЬКИЙ ВОЛОДИМИР ЯРОСЛАВОВИЧ

УДК [35.077.92 (477.83/.86) "1919/1939"] (043.3)

**ЗАКОНОДАВСТВО ТА СУДОВА ПРАКТИКА
ДРУГОЇ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ ЩОДО СТАТУСУ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ
У СХІДНІЙ ГАЛИЧИНІ В МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД (1919–1939 РР.)**

12.00.01 – теорія та історія держави і права;
історія політичних і правових учень

Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата юридичних наук

Львів – 2014

Дисертацією є рукопис

Робота виконана на кафедрі теорії та історії держави і права Львівського державного університету внутрішніх справ Міністерства внутрішніх справ України

Науковий керівник доктор юридичних наук, професор
Макарчук Володимир Степанович,
Навчально-науковий інститут права та психології
Національного університету «Львівська політехніка»,
завідувач кафедри історії держави і права

Офіційні опоненти: доктор юридичних наук, професор
Никифорак Михайло Васильович,
Чернівецький національний університет
імені Юрія Федьковича,
завідувач кафедри теорії та історії держави і права

кандидат юридичних наук, професор
Усенко Ігор Борисович,
Інститут держави і права
імені В. М. Корецького НАН України,
завідувач відділу історико-правових досліджень

Захист відбудеться «___» лютого 2014 р. о __ годині на засіданні спеціалізованої вченої ради К 35.052.19 у Національному університеті «Львівська політехніка» за адресою (79008, м. Львів, вул. Князя Романа, 1–3, ауд. 301 XIX навчального корпусу).

З дисертацією можна ознайомитися у бібліотеці Національного університету «Львівська політехніка» (79013, м. Львів, вул. Професорська, 1).

Автореферат розісланий «___» січня 2014 р.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради

Н. П. Бортник

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Держави, у складі яких перебували українські етнічні території упродовж XIX–XX ст., намагалися різними способами спинити або уповільнити природний розвиток української мови, штучно звужуючи спектр її соціальних функцій. Повноцінне функціонування мови, своєю чергою, залежить від її правового статусу в державі.

Порушення одного з основоположних прав нації – права на розвиток рідної мови – порушує нормальні процеси існування носіїв цієї мови.

Відродження української нації, її змагання за демократичні права та державну незалежність у XIX–XX ст. були нерозривно пов’язані з боротьбою за правовий статус української мови.

Підтримуючи ідею статусу української мови як єдиної державної в сучасній Україні, не можемо ігнорувати права громадян, які є представниками національних меншин, зокрема поляків, кримських татар, євреїв чи росіян. Урахування та вивчення досвіду попередніх державних утворень допоможе вберегтися від помилкових рішень, що можуть призвести до ескалації національних конфліктів.

Положення ст. 10 Конституції України щодо правового статусу державної та мов національних меншин неодноразово ставали предметом розгляду Конституційного Суду України в 1999, 2007, 2008 та 2011 рр. Зазначене свідчить про різне розуміння та застосування у правовій практиці України цієї статті Конституції. Не зменшилося питань щодо правового статусу державної та мов національних меншин і після прийняття Верховною Радою України у 2012 році Закону України «Про засади державної мовної політики». У правознавців України надалі немає одностайності, в якому обсязі державні службовці зобов’язані знати державну та мови національних меншин, наскільки представники нацменшин мають право послуговуватись рідною мовою у судочинстві, в системі освіти, в діловодстві органів місцевого самоврядування.

Схожі проблеми постали і перед Другою Річчю Посполитою у часи її відновлення 1918 р. Цей історичний досвід має особливе значення для сучасної України. Ведення наукової дискусії про стан мовної ситуації в Україні вимагає осмислення досвіду нормативно-правового регулювання мов національних меншин, якого набули українці в міжвоєнній Польщі.

На сучасному етапі розвитку української історико-правової науки поза увагою академічних досліджень залишається мовна політика Другої Речі посполитої щодо українського населення. Зокрема, відсутній комплексний аналіз нормативно-правових актів, які визначали правовий статус української мови на

території Східної Галичини у міжвоєнний період. Це однаковою мірою стосується питань правозастосовної діяльності.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Тема дисертації безпосередньо пов'язана з науково-дослідними роботами Львівського державного університету внутрішніх справ за напрямками «Філософсько-правові та теоретико-історичні проблеми державотворення та правотворення в Україні» (державний реєстраційний номер 0109U007855) та «Держава і право: філософсько-правовий та теоретико-історичний виміри» (державний реєстраційний номер 0113U002433).

Мета дисертації полягає у тому, щоб здійснити комплексний правовий аналіз мовного законодавства Другої Речі Посполитої, узагальнити судову практику в сфері мовних правовідносин і визначити правовий статус української мови на території Східної Галичини у 1919–1939 рр.

Для досягнення обраної мети сформульовано такі завдання:

- узагальнити здобутки української та польської історіографії з проблематики правового регулювання мовних відносин;
- окреслити підходи до вирішення мовного питання у тогочасному міжнародному праві з позиції *de lege lata*;
- з'ясувати формально-юридичні витоки регулювання мовних відносин у Другій Речі Посполитій;
- встановити значення нормативно-правових актів, якими визначався правовий статус української мови в Другій Речі Посполитій;
- висвітлити судову практику у сфері мовних правовідносин на території Східної Галичини у міжвоєнний період;
- охарактеризувати особливості мовної політики Другої Речі Посполитої щодо українського населення Східної Галичини міжвоєнного періоду;
- узагальнити досвід боротьби українських суспільно-політичних і наукових кіл із забезпечення та розширення мовних прав українців Східної Галичини та правові наслідки цієї боротьби;
- визначити чинники, що зумовлювали особливу напругу у мовно-національних відносинах у Галичині досліджуваного періоду;
- сформулювати практичні рекомендації щодо запобігання міжнаціональним конфліктам, пов'язаним із мовним законодавством та його застосуванням.

Об'єктом дослідження є правовий статус української мови в Другій Речі Посполитій.

Предмет дослідження – законодавство та судова практика щодо статусу української мови у Східній Галичині в міжвоєнний період.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють міжвоєнний період, упродовж якого Східна Галичина перебувала у складі Другої Речі Посполитої (1919–1939 рр.). Розглядаються нормативно-правові акти у сфері правового регулювання мовних

відносин Австрії (з 1867 р. – Австро-Угорщини), оскільки вказана правова база слугувала частиною польського законодавства міжвоєнного періоду.

Методи дослідження. Методологічною основою дисертаційної роботи стали філософські, загальнонаукові та спеціально-юридичні методи. Дисертація виконана відповідно до принципів об'єктивності та історизму.

Метод герменевтики застосовано для розуміння та інтерпретації історичних, теоретико-правових досліджень правознавців із проблематики мовних відносин (розділ 1). Діалектичний метод забезпечив можливість розглянути проблему в динаміці її розвитку (розділ 2).

Серед загальнонаукових методів застосовано історичний, логічний, системний.

Із низки спеціально-юридичних методів застосовано: історико-правовий – для вивчення процесів становлення польського мовного законодавства, а також під час розгляду судових спорів із практики його застосування (2, 3, 4 розділи); порівняльно-правовий – для здійснення порівняльного аналізу австрійської та польської моделей мовного законодавства у контексті забезпечення мовних прав українців Другої Речі Посполитої (2 і 3 розділи); метод тлумачення правових норм – для доктринального аналізу нормативно-правових та правозастосовних актів (2, 3, 4 розділи).

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що:

уперше:

- встановлено, що мовні закони були основним інструментом державної політики Другої Речі Посполитої стосовно національних меншин;
- доведена невідповідність мовного законодавства міжвоєнної Польщі положенням Березневої Конституції 1921 р. та її міжнародно-правовим зобов'язанням щодо мовних прав національних меншин;
- встановлено, що практична діяльність органів виконавчої та судової влади Другої Речі Посполитої у багатьох випадках суперечила положенням існуючої нормативно-правової бази у сфері мовних правовідносин;
- доведено, що, незважаючи на критичні застереження низки відомих польських учених, українських юристів і політичних діячів, мовна політика Другої Речі Посполитої стала джерелом напруження та безпосереднім чинником ескалації польсько-українського протистояння в часи Другої світової війни;
- доведено некоректність застосування у польському мовному законодавстві термінів «руська (русинська) мова» замість «українська мова»;
- обґрунтовано, що боротьба за підвищення правового статусу національної мови в усіх сферах суспільних відносин є вагомим чинником державно-правового становлення та розвитку української нації; боротьба галичан за розширення сфери функціонування української мови є важливим елементом національної державно-правової традиції;

удосконалено:

- систему знань щодо правового регулювання мовних відносин на території Галичини із сер. XIX ст. до сер. XX ст.;
- правову оцінку міжнародно-правових гарантій, які повинні були забезпечити мовні права національних меншин у міжвоєнній Польщі;
- правову оцінку мовної політики Другої Речі Посполитої стосовно українського населення Східної Галичини;
дістали подальший розвиток:
- критичні оцінки нормативно-правових актів, що врегульовували мовні відносини у Галичині до Першої світової війни, а також у міжвоєнний період;
- ідея, висловлена українськими науковцями, зокрема правознавцями, щодо значення національної мови у процесах державотворення та її місця в ієрархії правових цінностей держави;
- концепція, згідно з якою забезпечення мовних прав національних меншин (право на освіту національною мовою, право на інформацію рідною мовою) та статус української мови як єдиної державної в Україні мають стати запорукою національної злагоди в державі.

Концептуальною основою дисертації є теза, що в складних умовах відсутності національної державності, територіальної роз'єднаності українського народу упродовж кількох сторіч національна мова зберегла свою самодостатність, і в підсумку стала важливим чинником возз'єднання українських земель, а дещо згодом – відновлення соборної незалежної України.

Практичне значення одержаних результатів. Сформульовані й обґрунтовані в дисертації висновки і пропозиції мають науково-теоретичну і практичну цінність, зокрема можуть бути використані:

у науково-дослідній сфері – для подальших історико-правових досліджень питань правового регулювання міжнаціональних відносин у західних областях України; історії й сьогодення українсько-польських відносин;

у навчальному процесі – для викладання курсів історії держави і права України, історії держави і права зарубіжних країн, конституційного та адміністративного права України, міжнародного публічного права;

у правотворчій сфері – під час розробки проектів нормативно-правових актів, що врегульовують суспільні відносини у мовній сфері, зокрема тих, які встановлюють юридичну відповідальність за порушення мовного законодавства України. Вивчення позитивного та негативного досвіду мовної політики австрійського та польського державних режимів дозволяє зробити наукові висновки для розробки новітньої концепції державної мовної політики в Україні, ефективних регіональних програм розвитку й функціонування української мови та мов національних меншин;

у правозастосовній сфері – під час розгляду судами справ у зв'язку з порушенням мовних прав громадян, зокрема права на освіту національною мовою;

у правовиховній сфері – для підвищення рівня інформованості населення України щодо низки питань, пов'язаних із правовим статусом державної мови і мов національних меншин, та його належним забезпеченням.

Виокремлення позитивного досвіду боротьби за збереження та підвищення правового статусу української мови сприятиме налагодженню ефективного функціонування державної української мови.

Апробація результатів дисертації. Основні положення та висновки дисертаційної роботи апробовані на міжнародних і всеукраїнських конференціях: Всеукраїнській науковій конференції ад'юнктів, аспірантів та здобувачів «Проблеми правової реформи та розбудови громадянського суспільства в Україні» (Львів, 28 вересня 2009 р.); Всеукраїнській науковій інтернет-конференції «Правове регулювання міжнаціональних відносин в Україні: історія і сучасність» (Львів, 18 травня 2012 р.); Міжнародній науковій конференції «Українська мова у житті та діяльності еліти в Україні протягом віків. Культура, наука, освіта, релігія, суспільство, політика» (Краків, Польща, 19–20 листопада 2012 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Мовно-термінологічні проблеми сучасного законодавства» (Київ, 5 грудня 2012 р.); XXVIII Міжнародній історико-правовій конференції «Людиноцентристський вимір в історії права, держави і юридичної думки: до 150-річчя початку наукової діяльності М. П. Драгоманова» (Рівне – Луцьк, 13–16 червня 2013 р.).

Публікації. За темою дисертації опубліковано 18 наукових праць, з яких 9 наукових статей, зокрема 7 – у наукових виданнях, що входять до переліку наукових фахових видань України, і 1 – у іноземному виданні, тези 9 доповідей на наукових, науково-практичних заходах.

Структура дисертації. Робота складається зі вступу, чотирьох розділів, що об'єднують дванадцять підрозділів, висновків і списку використаних джерел. Загальний обсяг дисертації – 240 сторінок, з яких основний текст – 199 сторінок, список використаних джерел (394 найменування) – 41 сторінка.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **вступі** обґрунтовано актуальність теми дослідження; зазначено зв'язок з науковими програмами; визначено мету і задачі; об'єкт, предмет і методологію дослідження; розкрито наукову новизну і практичне значення одержаних результатів; наведено дані про їх апробацію, публікації, структуру й обсяг дисертації.

У **розділі 1 «Історіографія та джерела до питання про статус української мови у законодавстві Австро-Угорщини та Другої Речі Посполитої»**, що складається з чотирьох підрозділів, здійснено детальне

вивчення теоретичних позицій і українських (насамперед галицьких), і польських правників XIX–XX ст., у яких формувалися наукові підходи до мовного питання, а також сучасних учених України та Польщі, фахівців із мовної проблематики Євросоюзу.

У підрозділі 1.1 *«Питання правового статусу української мови у вітчизняній і діаспорній науковій літературі»* проаналізовано праці українських правознавців із проблематики мовних відносин у Галичині з II пол. XIX – I пол. XX ст., наукові дослідження юристів радянського періоду та сучасних українських правознавців. Особливу увагу приділено науковим розвідкам українських правників австрійського та міжвоєнного періоду, які були безпосередніми учасниками мовних відносин у Австро-Угорщині, а пізніше й міжвоєнної Польщі. Це, зокрема: К. Левицький, С. Дністрянський, Р. Домбчевський, Р. Перфецький, В. Целевич, М. Волошин.

Концептуальною ідеєю їхніх праць стала важливість української мови для консолідації та українського державотворення. У часи відсутності національної державності наукова та громадсько-політична діяльність українських юристів за розширення сфери функціонування української мови стала характерною рисою української державно-правової традиції.

У підрозділі 1.2 *«Проблематика правового статусу мов національних меншин у працях представників історико-правових шкіл Польщі та держав Європейського Співтовариства»* проаналізовано роботи представників польських історико-правових шкіл і політичних діячів міжвоєнного періоду, в яких розглядалася проблематика мовних відносин у Західній Україні. Охарактеризовано роботи з указаної проблематики, зокрема праці творців мовного законодавства Другої Речі Посполитої. Відзначено певну тенденційність і необ'єктивність польської суспільної науки періоду XIX – поч. XX ст. Такі польські фахівці, як К. Керські, С. Стажиньські та Я. П'єрацкі, обґрунтовували неможливість рівноправності національних мов у публічних сферах життя, намагаючись розширити сфери застосування польської мови за рахунок української.

Упереджена інтерпретація історії тогочасними польськими науковцями слугувала радше потребам часу та політичним інтересам, ніж науковій об'єктивності. Погляди, висловлені такими польськими науковцями, як Т. Сейдлер, Ф. Босовські, Я. Бодуен де Куртене, Л. Васілевські, свідчать, що останні усвідомлювали згубність національної політики Другої Речі Посполитої на східних територіях держави.

У підрозділі 1.3 *«Джерельна база дослідження»* проаналізовано джерела, які стали основою дисертації, чимало з яких уведено в науковий обіг уперше.

Розглянуто неопубліковані джерела, що характеризують правозастосовну діяльність органів виконавчої та судової влади Другої Речі Посполитої у сфері мовних відносин. Це документи з фондів Центрального державного історичного

архіву України у Львові, зокрема, фонд 151 «Апеляційний суд у Львові», фонд 205 «Прокуратура апеляційного суду, м. Львів», фонд 309 «Наукове товариство ім. Шевченка, м. Львів», фонд 344 «Українське національно-демократичне об'єднання (УНДО), м. Львів». В основному це матеріали судових справ, які стосуються захисту мовних прав українців у судах Другої Речі Посполитої; матеріали адміністративного та кримінального провадження проти греко-католицьких священиків за нібито порушення мовного законодавства Другої Речі Посполитої тощо.

Охарактеризовано матеріали фонду «Барвінських» та фонду «Окремі надходження» відділу рукописів Львівської національної наукової бібліотеки України імені Василя Стефаника.

Водночас основну групу опублікованих джерел становить офіційний Вісник Законодавства Другої Речі Посполитої (*Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej*), у якому опубліковані закони та підзаконні акти у сфері мовних відносин.

У підрозділі 1.4 «Методологія дослідження» визначено методи та підходи, застосовані у дисертації. Виконання обраного дисертантом завдання можливе через застосування герменевтики як універсального методу гуманітарних наук і тлумачення правових норм як спеціального методу юридичної науки. Доктринальне тлумачення правових норм здійснювалося з дотриманням правил і принципів тлумачення правових норм, зокрема, установлення їх достовірності, моніторинг змін і доповнень до мовного законодавства, дотримання принципу ієрархії правових норм та ін.

У зв'язку з певною спорідненістю австрійського та польського законодавства у сфері правового регулювання мовних відносин доведено необхідність порівняння правових норм і положень мовного законодавства цих держав. Обґрунтовано застосування компаративістського методу для порівняння правового статусу української та мов інших національних меншин Другої Речі Посполитої.

Ціннісний підхід до феномена мови як найхарактернішої ознаки будь-якої нації дає підставу стверджувати, що українська мова є невід'ємним елементом національного суверенітету.

Розділ 2 «Формально-юридичні витоки регулювання мовних відносин у Другій Речі Посполитій» складається з двох підрозділів.

У підрозділі 2.1 «Правове регулювання мовних відносин у Галичині в Австрійський (з 1867 р. – Австро-Угорський) період» окреслено правовий статус української мови на землях Східної Галичини зазначеного періоду. Зокрема, визначено фундаментальні засади мовної політики, яку здійснювала австрійська влада на теренах Східної Галичини. Підставою мовного законодавства Австро-Угорщини стала ст. 19 Конституції від 21 грудня 1867 р., яка декларувала право кожному народу берегти і розвивати свою національність і мову, гарантувала

рівноправність громадян у використанні рідної мови в органах державної влади та освітній сфері.

Важливе значення у правовому регулюванні мовних відносин в Галичині мали розпорядження, видані 1860 р. Це, зокрема, розпорядження МВС Австрії «Постанови, які стосуються вживання урядової мови в органах влади у королівстві Галичина та Володимирія з Великим Князівством Краківським» від 04.07.1860 р. і «Розпорядження Міністерства юстиції від 09.07.1860 № 10340 до голів апеляційних судів у Львові та Кракові, а також до державної прокуратури у Львові та Кракові». Ними встановлювався правовий статус німецької та краєвих мов (української та польської) в органах державної влади провінції Галичина.

Принциповим стало положення, згідно з яким органи державної влади (виконавчої та судової) зобов'язані застосовувати у службових зносинах, усно та письмово, тільки зрозумілу для сторін мову. Офіційні вісники законодавства Австрії вміщували, окрім німецького автентичного тексту, також урядові переклади законів на українську мову.

У підрозділі 2.2 «Міжнародно-правові зобов'язання Другої Речі Посполитої щодо мовних прав національних меншин та їх закріплення в Конституції» проаналізовані такі міжнародні договори, як Трактат між Головними Державами союзними і об'єднаними та Польщею 28.06.1919 р. (далі – Трактат), а також Ризький мирний договір, підписаний 18.03.1921 р. Відзначено недосконалість міжнародно-правових гарантій, які стосувалися мовних прав національних меншин, а також рівень їхньої імплементації у Конституцію Другої Речі Посполитої 1921 р. Перший договір обмежував гарантії мовних прав українців до приватної сфери суспільних відносин, другий – де-факто узалежнював ці права від політичних відносин держав-учасниць.

Застосування мов національних меншин гарантувалось польською Конституцією 1921 р. лише у приватній сфері суспільних відносин; у публічній сфері відносин уживання мови меншини було обмежено до вільного застосування у пресі й на публічних зібраннях. Водночас мовні відносини у Другій Речі Посполитій стали об'єктом конституційно-правового регулювання і мали високий статус Конституційних гарантій, хоча й у доволі обмеженій сфері суспільних відносин.

Розділ 3 «Мовне законодавство Другої Речі Посполитої щодо правового статусу української мови» складається з трьох підрозділів. Здійснено аналіз законів і підзаконних актів, які визначали правовий статус української як мови національної меншини.

У підрозділі 3.1 «Правовий режим української мови у виконавчих органах державної влади та органах місцевого самоврядування Другої Речі Посполитої» здійснено тлумачення положень Закону «Про державну мову і мову урядування органів державної влади та органів самоврядування влад адміністративних» від

31.07.1924 р. і підзаконних актів, виданих з метою офіційного роз'яснення його положень. Закон визначав правовий режим польської мови як державної, української, білоруської та литовської – як мов меншин, в органах виконавчої влади та органах місцевого самоврядування. Відповідно до цього закону, українці (так само як білоруси чи литовці) мали право подати звернення рідною мовою до місцевих органів державної влади та органів місцевого самоврядування. Службові особи органів місцевої влади були зобов'язані приймати ці звернення і відповідати тією ж мовою на звернення громадян, хоча й з певними застереженнями.

Деякі юридичні обмеження стосувались права отримати відповідь рідною мовою для українців Волині, які мали додатково висловити таку вимогу. Інші обмеження стосувались мешканців міст, що мали окремий адміністративний статус, як, наприклад, Львів. У цьому разі можливість отримувати відповідь українською на звернення залежала від рішень міської влади, яка самостійно ухвалювала, чи можна надавати громадянам відповідь на їхні звернення рідною мовою. Це порушувало конституційний принцип рівності громадян Другої Речі Посполитої перед законом і тому суперечило конституційним принципам мовної політики Другої Речі Посполитої.

У підрозділі 3.2 «Правовий режим української мови у судових установах Другої Речі Посполитої» проаналізовано Закон «Про мову урядування судів, органів прокуратури і нотаріату» від 31.07.1924 р. Здійснено аналіз зазначеного нормативно-правового акта та підзаконних актів, виданих польським Міністерством юстиції на його виконання у контексті мовних прав українців Східної Галичини. Окреслено випадки, коли, згідно із законом, українці мали право застосовувати рідну мову під час судового процесу.

Зазначено, що правові норми закону мали чітко визначений імперативний характер щодо застосування державної мови у публічних відносинах. Водночас правові норми, що визначали мовні права українців (білорусів і литовців), були сформульовані як правові можливості, що не мали обов'язкового характеру. Зокрема, правова можливість отримати рішення суду у справі рідною мовою, як і право отримати відповідь рідною мовою на своє звернення, виникали лише після заявленої вимоги.

У підрозділі 3.3 «Правовий режим української мови у системі шкільної освіти Другої Речі Посполитої» охарактеризовано Закон «Про деякі постанови в організації шкільництва» від 31.07.1924 р. та інші підзаконні акти у сфері мови шкільної освіти. Вказано на характерні недоліки Закону про мову шкільної освіти, властиві двом попереднім. Зокрема, щодо просторової чинності закону, його термінології та низки положень, що суперечили Основному Законові Польщі. Українське населення поза межами вказаних територій, хоч і проживало компактно, не мало жодних правових підстав і можливостей, щоб отримати освіту національною мовою. Це було серйозним порушенням мовних прав

українців Західної Галичини (Лемківщини, Холмщини та Підляшшя) й суперечило зобов'язанням Другої Речі Посполитої перед державами Антанти.

Розділ 4 «Судова практика щодо правового статусу української мови в Другій Речі Посполитій» складається з трьох підрозділів.

У підрозділі 4.1 «Судова практика у сфері мовних правовідносин до прийняття польського мовного законодавства у 1924 р.» висвітлено судову практику у сфері мовних правовідносин у Другій Речі Посполитій – на основі судових скарг і звернень українських фізичних та юридичних осіб через порушення їхніх мовних прав. Опрацьовано офіційне листування між Міністерством юстиції, адміністрацією воєводств, керівництвом Львівського апеляційного суду та судами нижчого рівня – окружними та повітовими, щодо застосування польської та української мов у роботі органів судочинства та органів виконавчої влади на території Східної Галичини. Ці документи засвідчили, що юридичні особи, засновниками яких були українці, обстоювали своє право вести діловодство національною мовою.

Керівництво страхової компанії «Дністер» неодноразово намагалось оскаржити дії органів влади через те, що останні здійснювали своє листування з указаною організацією польською мовою. Фізичні особи української національності, як свідчать архівні документи, систематично скаржилися на відмову службовців держустанов спілкуватися з ними українською.

У підрозділі 4.2 «Судові процеси щодо греко-католицьких священиків за порушення мовного законодавства» проаналізовано практику публічно-правових спорів між органами виконавчої влади Другої Речі Посполитої та греко-католицьким кліром. Конфлікт інтересів полягав у тому, що органи виконавчої влади Польщі мали на меті змусити греко-католицьких священиків вести метричні книги польською (або латинською), а не українською; а також здійснювати листування (кореспонденцію) з органами державної влади винятково державною, тобто польською мовою. Греко-католицькі священики, навпаки, вважали себе непідвладними юрисдикції світської влади Польської держави та ігнорували ці вимоги, що в результаті й призвело до низки судових процесів.

У підрозділі 4.3 «Діяльність Союзу Українських Адвокатів на захист прав національної мови: за матеріалами часопису «Життя і право» (1928–1939 рр.)» розглянуто діяльність Союзу Українських Адвокатів (далі – С.У.А.), спрямовану на захист мовних прав українців у судових установах із застосуванням норм міжнародного права та положень чинного законодавства Другої Речі Посполитої. Питання мовних правовідносин та аналіз мовного законодавства систематично висвітлювалося на сторінках юридичного журналу «Життя і право», друкованого органу С.У.А.

Доведено, що правова діяльність на забезпечення інтересів української нації в цій державі була одним із головних завдань С.У.А., яке за своєю важливістю розцінювалося українськими адвокатами нарівні із завданням

надання професійної правничої допомоги клієнтурі. Тримаючи українське питання (зокрема щодо правового статусу мови) у колі громадських зацікавлень, правники намагалися запобігати порушенням мовних прав українців. С.У.А. став однією з консолідуючих організацій, які, використовуючи легальні правові засоби, сприяли усвідомленню українським громадянством необхідності боротьби за свої мовні права.

ВИСНОВКИ

У дисертаційній роботі здійснено спробу комплексного дослідження мовного законодавства Другої Речі Посполитої, теоретико-правового узагальнення судової практики у сфері мовних правовідносин на території Східної Галичини упродовж 1919–1939 рр. Основними науковими результатами цього дослідження є наступні **висновки**.

1. Порозуміння в українсько-польських відносинах, досягнуте на етапі сучасного українського державотворення, пройшло тернистий шлях від міжнаціонального конфлікту до активної підтримки Польщею модерних євроінтеграційних прагнень України. Водночас не слід відкидати негативний історичний досвід, принаймні задля того, щоб уникнути помилок попередників.

2. Польсько-український конфлікт у сфері мовних відносин хронологічно тривав упродовж XIX–XX ст., впритул до 1939 р. Попри проголошену Габсбургами 1849 р. рівноправність мов, виникала постійна конкуренція між українцями та поляками за розширення прав вживання своєї мови у різних сферах публічного життя та органах влади. Особливої гостроти конфлікт набув у міжвоєнний період (1918–1939 рр.), коли поляки уперше з кінця XVIII ст. вибороли незалежність та обрали курс на розбудову мононаціональної держави. Друга Річ Посполита здійснювала дискримінаційну мовно-національну політику, що поєднувалася із економічною та соціальною дискримінацією національних меншин, включаючи й українську.

Розуміючи надважливе значення національної мови для власного державотворення, польські історико-правові школи періоду XIX – поч. XX ст. доводили вдавану перевагу польської мови над українською і у культурному, і у правовому аспектах.

3. Українські правники та громадсько-політичні діячі австрійського та міжвоєнного періодів сформулювали вимоги щодо обсягу невід’ємних, на їхню думку, мовних прав. Ці підходи вирізняються толерантністю і є, на нашу думку, актуальними для здійснення мовної політики будь-якої демократичної держави. Не заперечуючи особливий статус державної мови, кожному народу належить право на освіту рідною мовою; право створювати приватні виховні та навчальні заклади з національною мовою навчання; право на звернення до органів влади

рідною мовою; право отримання відповіді на звернення рідною мовою; право на застосування рідної мови на усіх стадіях судового процесу. Втім, така поміркована постановка питання не знаходила відгук ні в офіційних представників Польської держави, ні у радикалів із українського політичного середовища.

4. Нормативно-правові акти Австрійської імперії у сфері правового регулювання мовних відносин, були чинні на території Другої Речі Посполитої до 1924 р., тобто до прийняття Польщею власних законів. Низка положень австрійського права та термінологія були використані польськими законодавцями у формуванні власного мовного законодавства. Це дає підстави стверджувати про наступність польського мовного законодавства стосовно австрійського.

Водночас із набуттям у 1924 р. чинності нових мовних законів очевидним стало те, що низка прогресивних положень австрійського законодавства була упущена чи відкинута польськими законотворцями. Так, були проігноровані правові норми австрійського законодавства, які зобов'язували чиновників знати мову місцевого населення і застосовувати її у публічних відносинах.

5. Друга Річ Посполита формально виконала вимоги Трактату, які стосувалися захисту прав національних меншин. Під тиском держав Антанти міжвоєнна Польща задекларувала у своїх конституційних актах принцип рівноправності усіх громадян держави і поваги до етнічних, расових, релігійних і мовних меншин.

У Конституції Польщі 1921 р. зафіксовано засадничі принципи мовної політики: неприпустимість привілеїв чи обмежень конституційних прав і свобод громадян за мовними ознаками, судовий захист правовідносин, пов'язаних з мовними правами (ст. 96); право на збереження мовної самобутності та розвиток мов національних меншин (ст. 109); гарантування, відповідно до закону, представникам національних меншин права на створення приватних шкіл, інших недержавних організацій з рідною мовою навчання, виховання (ст. 110).

6. Характерною рисою правової системи Другої Речі Посполитої було те, що мовне законодавство стало основним інструментом державної політики відносно національних меншин. Незважаючи на недоліки законопроектів виявлених ще на стадії їх обговорення у Польському Сеймі, ігноруючи критику їх положень як польськими, так і депутатами від національних меншин мовні закони Другої Речі Посполитої були прийняті 31 липня 1924 року.

Мовні права, надані українцям, обмежувалися чітко визначеною територією – воєводствами Східної Галичини та Волині. Українці, які проживали на території Лемківщини, Холмщини та Підляшшя, були де-юре позбавлені мовних прав. Це звужувало правовий статус української мови в Другій Речі Посполитій порівняно з правовим статусом української в Австро-Угорщині, що стало суттєвим недоліком польського мовного законодавства.

Для правового регулювання мовних відносин у Східній Галичині міжвоєнного періоду характерно недотримання ієрархії нормативно-правових актів. Правові норми мовних законів не відповідали Основному Закону, зокрема в частині дотримання конституційного принципу рівності громадян Другої Речі Посполитої перед законом – ст. 96 Конституції 1921 р., та умовам Трактату. Встановлено невідповідність актів офіційного тлумачення та правозастосовних актів мовним законам.

Недоліком польського мовного законодавства стало вживання термінів «руський», «руська» і (в дужках) «русинська» для позначення громадян української національності та їхньої мови. Цей підхід був свідомо застосований розробниками польського мовного законодавства всупереч протестам українських депутатів Польського Сейму та української громадськості. Відтак недосконалість термінології польського законодавства межувала з неповагою та упередженням щодо української нації.

7. Після прийняття польського мовного законодавства 1924 р. у судовій практиці й надалі вибірково продовжували застосовувалися нормативно-правові акти, прийняті в Австрійській імперії. Це всупереч тому, що закони про мову Другої Речі Посполитої у заключній частині містили норму про втрату чинності усіх попередніх нормативно-правових актів, що стосувалися мови органів державної влади та органів самоврядування і мови судівництва.

Таке вибіркове застосування нормативно-правових актів Австрії та законів і підзаконних актів Другої Речі Посполитої навряд чи підсилювало віру у справедливість і судову систему міжвоєнної Польщі польських громадян української національності. Навпаки, зневіра у можливості досягти справедливості у суді призводила до неповаги та неприязні українців до правової системи Польської держави. Як відомо з історії, деякі з них розпочали поповнювати ряди радикальних націоналістичних організацій, які обирали шлях до вирішення своїх національних проблем уже поза правовим полем.

8. Українське греко-католицьке духовенство активно відстоювало право на ведення діловодства Церкви українською мовою та провадження нею метричних книг, також право фізичних осіб на транскрибований запис імені та прізвища, відповідно до своєї національної традиції, – тобто, відповідно до вимог українського правопису. Вказане стало приводом для притягнення низки греко-католицьких священиків до кримінальної відповідальності.

Політика органів юстиції щодо УГКЦ негативно налаштувала проти Другої Речі Посполитої не тільки священиків. Українське греко-католицьке духовенство вдавалося до антипольської агітації українського населення. Відтак Польська держава здійснювала його переслідування, що посилювало міжнаціональні конфлікти на мовному та релігійному ґрунті між поляками та українцями. Будь-який священик, якщо він усвідомлював свою національність і

чітко формулював позицію щодо національної політики тогочасної Польщі, мав розуміти те, що стосовно нього могли бути застосовані репресії зі сторони держави.

Водночас усупереч усій своїй довільності, польська адміністративна та судова системи залишали для обвинувачених можливості судового захисту, апеляції у вищих інстанціях, звернення до громадської думки та міжнародного суспільного загалу.

9. Найнеобхіднішою умовою національного розвитку українців (як і будь-якої іншої нації) у міжвоєнній Польщі стала потреба мати україномовну школу та право створювати навчально-виховні заклади з рідною мовою навчання, здійснювати в них власну освітню діяльність. Саме це право найактивніше намагалися обстоювати усі без винятку соціальні групи українського населення.

Особливістю польської мовної політики стало запровадження двомовних (утраквістичних) шкіл замість одномовних (національних). Права української більшості населення українських етнічних територій ставилися нижче ніж польської меншості, яка проживала на українських землях. Діяло положення ст. 3 Закону «Про деякі постанови в організації шкільництва» від 31.07.1924 р., що у разі існування двох шкіл в одному окрузі – польської та української – українська мала бути ліквідована.

Такий метод асиміляторства застосовувався Польською державою лише щодо українців, білорусів і литовців, але не німців, які, як і українці, становили компактну національну меншину на заході Другої Речі Посполитої.

10. Принциповим є осмислення цінності мови з правової точки зору. На будь-якому етапі боротьби за незалежність і подальшого державотворення у межах суверенної держави одним з першочергових завдань є організація заходів на забезпечення належного правового статусу української мови. Сьогодні воно полягає у забезпеченні статусу української мови, як державної, зокрема, якнайширшому доступу до україномовної освіти усіх охочих (зокрема, українців, які не є громадянами України) та законодавчому закріпленні обов'язку державних чиновників знати державну мову, обов'язку національних меншин щодо вивчення української мови в державних освітніх закладах.

Водночас реалізація меншинами права вивчати і розвивати національну мову забезпечить повагу до правової системи Української держави. Забезпечення права національних меншин на освіту рідною мовою стане кроком до міжнаціонального порозуміння. Цілком природним є право навчатися у школі рідною мовою, оскільки це єдиний шлях зберегти національну мову і навчити її дітей. Це ж стосується мовних прав національних меншин у судочинстві, системі нотаріату тощо. Вітчизняний законодавець повинен уміло враховувати

історичний досвід правового регулювання у цих та інших дотичних сферах у повному обсязі.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

1. Марковський В. Я. Діяльність Союзу Українських Адвокатів на захист прав рідної мови: за матеріалами часопису «Життя і право» (1928–1939 рр.) / В. Я. Марковський // Науковий вісник ЛьвДУВС. Серія юридична. – 2008. – № 1. – С. 21–32.

2. Марковський В. Я. Правовий статус української мови у Австро-Угорській імперії / В. Я. Марковський // Науковий вісник ЛьвДУВС. Серія юридична. – 2010. – № 1. – С. 48–61.

3. Марковський В. Я. Проблематика статусу мови у науковій творчості О. Потебні / В. Я. Марковський // Українознавство; за ред. Петра Кононенка. – 2010. – № 4. – С. 213–216.

4. Марковський В. Я. Методологія дослідження правового статусу української мови у Галичині у міжвоєнний період 1919–1939 рр. / В. Я. Марковський // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2011. – Вип. 52. – С. 86–95.

5. Марковський В. Я. Юридична відповідальність греко-католицьких священників за порушення мовного законодавства Другої Речі Посполитої / В. Я. Марковський // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2012. – Вип. 56. – С. 122–133.

6. Марковський В. Я. Міжнародно-правові зобов'язання Другої Речі Посполитої щодо української національної меншини у сфері мовних відносин / В. Я. Марковський // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2013. – Вип. 57. – С. 105–114.

7. Марковський В. Я. Правовий режим української мови в органах державної влади та органах місцевого самоврядування Другої Речі Посполитої / В. Я. Марковський // Науковий вісник ЛьвДУВС. Серія юридична. – 2012. – № 4. – С. 37–48; 2013. – № 1. – С. 64–72.

8. Марковський В. Я. Українська історіографія з проблематики мовних відносин у Галичині в II пол. XIX – I. пол. XX ст.ст. / В. Я. Марковський // Науковий вісник ЛьвДУВС. Серія юридична. – 2013. – № 3. – С. 37–48.

9. Марковский В. Я. Польская историография межвоенного периода по вопросам языковых отношений в Западной Украине / В. Я. Марковский // Закон и Жизнь (Республика Молдова). – 2013. – № 10. – С. 144–147.

10. Марковський В. Я. Діяльність Союзу Українських Адвокатів на захист прав рідної мови: за матеріалами часопису «Життя і право» (1928–1939 рр.) / В. Я. Марковський // Державотворення та правотворення в Україні: проблеми

та перспективи: матеріали І звітної наукової конференції факультету економічної безпеки ЛьвДУВС (Львів, 02 березня 2007 р.). – Львів: ЛьвДУВС, 2007. – С. 62–66.

11. Марковський В. Я. Боротьба за правовий статус української мови в Галицькому крайовому Сеймі / В. Я. Марковський // Проблеми правової реформи та розбудови громадянського суспільства в Україні: тези доповідей на третій звітній Всеукраїнській науковій конференції ад'юнктів, аспірантів та здобувачів (Львів, 28 вересня 2009 р.). – Львів: ЛьвДУВС, 2009. – С. 89–92.

12. Марковський В. Я. Актуальні питання мовної політики у науковій творчості О. Потебні / В. Я. Марковський // Проблеми правової реформи та розбудови громадянського суспільства в Україні: тези доповідей Всеукраїнської наукової конференції ад'юнктів, аспірантів та здобувачів (Львів, 24 вересня 2010 р.). – Львів: ЛьвДУВС, 2010. – С. 118–122.

13. Марковський В. Я. Право на ім'я: справи по обвинуваченню греко-католицьких священиків у записуванні прізвищ у метричні книги в українській вимові / В. Я. Марковський // Державотворення та правотворення в Україні крізь призму дотримання прав людини: ретроспектива, сучасні проблеми та наукове прогнозування: матеріали II Всеукраїнського круглого столу (Львів, 10 грудня 2010 р.). – Львів: ЛьвДУВС, 2010. – С. 184–189.

14. Марковський В. Я. Адміністративна відповідальність греко-католицьких священиків за порушення мовного законодавства Другої Речі Посполитої / В. Я. Марковський // Проблеми юридичної науки: філософський, теоретичний та історичний аспекти: матеріали міжрегіонального круглого столу (Львів, 14 квітня 2011 р.). – Львів: ЛьвДУВС, 2011. – С. 120–124.

15. Марковський В. Я. Конституційні засади мовної політики в Другій Речі Посполитій / В. Я. Марковський // Державотворення та правотворення в Україні: тези доповідей учасників Всеукр. науково-практичної конф. (Львів, 17 лютого 2012 р.). – Львів: ЛьвДУВС, 2012. – С. 336–339.

16. Марковський В. Я. Діяльність Галицького крайового сейму (контекст правового регулювання мовних відносин другої половини ХІХ ст.) / В. Я. Марковський // Правове регулювання міжнаціональних відносин в Україні: матеріали Всеукраїнської наукової інтернет-конференції (м. Львів, 18 травня 2012 р.). – Львів: ІНПП НУ «Львівська політехніка», 2012. – С. 18–22.

17. Марковський В. Я. Мовно-термінологічні проблеми мовного законодавства Другої Речі Посполитої / В. Я. Марковський // Мовно-термінологічні проблеми сучасного законодавства: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 5 грудня 2012 р.). – К.: Національний університет «Києво-Могилянська академія», 2013. – С. 105–109.

18. Марковський В. Я. Питання мовних відносин у Галичині міжвоєнного періоду в оцінці українських та польських юристів й законотворців / В. Я. Марковський // Людиноцентристський вимір в історії права, держави і юридичної думки: до 150-річчя початку наукової діяльності М. П. Драгоманова: матеріали XXVIII Міжнародної історико-правової конференції (Рівне – Луцьк, 13–16 червня 2013 р.). – К.: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2013. – С. 429–434.

АНОТАЦІЯ

Марковський В. Я. Законодавство та судова практика Другої Речі Посполитої щодо статусу української мови у Східній Галичині в міжвоєнний період (1919–1939 рр.). – На правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень. – Національний університет «Львівська політехніка» Міністерства освіти і науки України, Львів, 2014.

На основі аналізу нормативно-правових актів, архівних джерел і спеціальної літератури досліджено законодавство Другої Речі Посполитої у сфері правового регулювання мовних відносин.

Доведено звуження правового статусу української мови в Другій Речі Посполитій порівняно з правовим статусом української в Австро-Угорщині.

Суттєвим недоліком мовного законодавства Другої Речі Посполитої була невідповідність актів офіційного тлумачення та правозастосовних актів мовним законам; правові норми мовних законів не відповідали конституційним актам держави.

Доведено неправовий характер правозастосовної діяльності органів виконавчої та судової влади Другої Речі Посполитої стосовно мовних прав українського населення.

Ключові слова: мовне законодавство, мовні права, державна мова, мови національних меншин, правовий статус української мови, мовні відносини, правове регулювання мовних відносин, Східна Галичина.

АННОТАЦИЯ

Марковский В. Я. Законодательство и судебная практика Второй Речи Посполитой относительно статуса украинского языка в Восточной Галиции межвоенного периода (1919–1939 гг.). – На правах рукописи.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата юридических наук по специальности 12.00.01 – теория и история государства и права, история политических и правовых учений. – Национальный университет «Львовская политехника» Министерства образования и науки Украины, Львов, 2014.

На основе анализа нормативно-правовых актов, архивных источников и специальной литературы осуществлено комплексное исследование законодательства Второй Речи Посполитой в сфере правового регулирования языковых отношений. В сравнительном аспекте исследовано языковое законодательство межвоенной Польши и Австрии (с 1867 года – Австро-Венгрии), что позволило констатировать преемственность польского языкового законодательства относительно австрийского.

Одновременно отмечено сужение правового статуса украинского языка во Второй Речи Посполитой по сравнению с его правовым статусом в Австро-Венгрии.

Правовой основой языкового законодательства Второй Речи Посполитой формально являлись ст.ст. 109 и 110 Конституции 1921 г., а также – международно-правовые обязательства, оговоренные в «Трактате между Главными Государствами союзными и объединенными и Польшей», заключенном 28 июня 1919 г., и в ст. 7 Рижского мирного договора 1921 г. Отмечено несовершенство выше указанных международно-правовых гарантий, касающихся языковых прав национальных меньшинств, а также уровень их имплементации в Конституцию Второй Речи Посполитой 1921 г. Первый договор ограничивал гарантии языковых прав украинцев к частной сфере общественных отношений, второй – де-факто ставил эти права в зависимость от политических отношений государств-участников.

Характерной чертой национального законодательства межвоенной Польши было то, что правовой статус национальных меньшинств во Второй Речи Посполитой устанавливался законами, которые регулировали языковые отношения. Следовательно, именно языковые законы служили главным инструментом государственной политики в отношении национальных меньшинств.

Законы, регулирующие языковые отношения в публичной сфере межвоенной Польши, приняты польским Сеймом 31 июля 1924 г. В частности, Закон «О государственном языке и языке управления органов государственной власти, органов местного самоуправления» устанавливал правовой режим польского языка как государственного, а украинского, белорусского и литовского – как языков национальных меньшинств. Закон «О языке управления судов, органов прокуратуры и нотариата» определял правовой режим государственного языка и языков трех национальных меньшинств в судопроизводстве и нотариате. «Закон, содержащий некоторые постановления в организации школ» фактически регулировал использование государственного языка и языков указанных национальных меньшинств в учебном процессе начальных и средних школ.

Существенным недостатком языкового законодательства Второй Речи Посполитой было несоответствие подзаконных и правоприменительных актов

языковым законам; правовые нормы языковых законов не соответствовали конституционным актам, в частности не соблюдался конституционный принцип равенства граждан перед законом – ст. 96 Конституции Польши от 1921 г., и условиям Трактата от 28.06.1919 г. Констатируется несоблюдение иерархии нормативно-правовых актов в деле правового регулирования языковых отношений во Второй Речи Посполитой.

Особенностью польской языковой политики стало введение двуязычных школ вместо одноязычных (национальных). Такой метод ассимиляторства применялся Польским государством только по отношению к украинскому, белорусскому и литовскому населению.

Доказан неправовой характер деятельности органов исполнительной и судебной власти Второй Речи Посполитой в отношении языковых прав украинского населения Восточной Галиции. Результаты исследования правоприменительной практики свидетельствуют об активной деятельности украинцев на защиту своих языковых прав.

Необходимым условием национального развития украинцев в межвоенной Польше стала потребность иметь украиноязычную школу и право создавать учебно-воспитательные заведения с родным языком обучения, и осуществлять в них собственную образовательную деятельность. Именно это право наиболее активно пытались отстаивать все без исключения социальные группы украинского населения.

Концептуальной основой диссертации является положение о том, что в сложных условиях отсутствия национальной государственности, территориальной разъединённости украинского народа на протяжении нескольких столетий национальный язык сберёг свою самодостаточность, став важным фактором воссоединения украинских земель, а далее – возобновления государственной независимости.

Ключевые слова: языковое законодательство, языковые права, государственный язык, язык национального меньшинства, правовой статус украинского языка, языковые отношения, правовое регулирование языковых отношений, Восточная Галиция.

ANNOTATION

Markovskyi V. Y. Legislation and judicial practice of the Second Rich Pospolyta on the status of the Ukrainian language in Eastern Galicia in the interwar period (1919–1939). – The manuscript.

The thesis for candidate's degree in the field 12.00.01 – Theory of state and law, history of political and legal studies. – National University «Lvivska Polytechnica» Ministry of Education and Science of Ukraine. – Lviv, 2014.

The dissertation deals with examination of the Second Rich Pospolyta legislation in the sphere of legal regulation of the linguistic relations which is done on the grounds of the analysis of normative and legal acts, archival sources and special literature.

The narrowing of the legal status of the Ukrainian language in the Second Rich Pospolyta in comparison with the one in Austria-Hungary is proved.

The essential imperfection of the linguistic legislation of the Second Rich Pospolyta was non-conformity of acts of the official interpretation and enforcement acts to the linguistic laws; legal norms of the linguistic laws didn't comply with the Constitutional acts of the state.

Non-legal character of the enforcement activities of executive and judicial branches in the Second Rich Pospolyta concerning the linguistic rights of the Ukrainians in Eastern Galicia is proved.

Key words: language legislation, language rights, the official language, the languages of minorities, the legal status of the Ukrainian language, linguistic relations, legal regulation of the linguistic relations, Eastern Galicia.

Підписано до друку ____ .01.2014 р.
Формат 60х84/16. Папір офсетний. Зам. № _____.
Умовн. друк. арк. 0,9. Наклад 100 прим.